

B. SUPRASEGMENTÁLNÍ ROVINA

Organizace zvukové formy jazyka nad rovinou segmentů (hlásek, fonémů) vzniká tím, že řeč je jako souvislý zvuk (souvislý „řetěz segmentů“) během svého trvání různým způsobem modulována.

V češtině je tato hierarchie **čtyřstupňová**, jednotkami jsou **slabika** – **mluvní takt** – **promluvvový úsek** – **věta (výpověď)**, přičemž centrální jsou dva střední stupně, vázané na jazykovou vrstvu slova a jazykovou vrstvu věty.

zvuková jednotka	blízká jednotka jazyková	hlavní zvuková kvalita	hlavní zvukový signál
slabika		střídání stupně sonority	vokál (+ sonorní konsonanty r, l, event.m)
mluvní takt =řetěz slabik s vnitřní kohezí	slovo	kontura melodie (+intertaktové proporce trvání slabik)	průběh F0, kontura celku jednotky event. kontrast na levém okraji
promluvvový úsek =řetěz taktů	syntagma, fráze	melodie (+introúsekové proporce trvání taktů)	průběh F0, kontura na pravém okraji jednotky, potenciálně pauza, event. koncové dloužení
výpověď =řetěz úseků	větný celek	melodie	průběh F0, kontura na pravém okraji jednotky, pauza

Tab. 0: Jednotky prozodického popisu v přehledu

1 Slabika

Slabika je základní stavební jednotkou souvislé řeči, **nejmenší reálnou jednotkou** při **tvoření** řeči i při **percepci**. Je to jednotka **primárně zvuková**, může, ale také nemusí mít přímý vztah k některé jednotce ostatních částí jazykového systému.

Slabiky jsou tvořeny řetězem segmentů uspořádaných podle zvukových principů daného jazyka. Intuitivní povědomí uživatele konkrétního jazyka o těchto principech je silné: naivní mluvčí dovede určit počet slabik ve slovech svého mateřského jazyka bez potíží. Naproti tomu exaktní popisná definice slabiky vhodná pro všechny jazyky zatím neexistuje.

1.1 Fonetické vlastnosti

Základní zvukovou vlastností, s níž je spojena představa slabiky, je **sonorita**, přítomnost tónové složky. Obecně lze říci, že každá slabika obsahuje **jádro** (nukleus), které tvoří v daném seskupení hlásek **sonoritní vrchol**; přítomnost jádra slabiky podmiňuje dojem "slabičnosti" u posluchače. Mezi jednotlivými slabičnými vrcholy je obvykle jeden nebo více segmentů neslabičných.

Hranice mezi slabikami je, na rozdíl od slabičného vrcholu, hodnocena různě, zejména tam, kde se objevuje souhlásková skupina (*se-stra*, *ses-tra*, *sest-ra*). Právě nejednoznačnost při stanovení slabičné hranice činí obtížnou obecnou definici slabiky.

Fonologický popis si všímá slabiky z dvojího hlediska:

a) V konkrétních jazycích bývá rozpracován především popis jejího složení z fonémů. Sleduje se variabilita slabičných typů, kombinační možnosti fonémů ve slabice i jejich frekvence.

b) Důležitou vlastností jazykové struktury je charakter vztahu mezi slabikou a jednotkami jazykovými. V některých jazycích existuje silná korelace mezi slabikou a

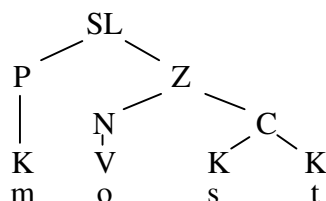
jednotkou nesoucí význam, slabika se stala formou jazykové jednotky (např. v čínštině). V jiných jazycích je naopak vztah slabiky a jazykových jednotek značně volný (např. v češtině).

1.2 Popis segmentální stavby slabiky

Při popisu slabiky je užitečné rozlišovat **tři základní části slabiky**. Je to již zmíněný **nukleus**, slabičný vrchol, který je podmínkou existence slabiky. Ve všech jazycích slouží jako nukleus slabiky samohláska (tj. nejsonornější hláska jazyka), v některých jazycích také některé sonorní souhlásky (srov. např. v češtině *vl-na*, *vr-čí*, *o-sm*). Slabičná **pretura** (onset) je konsonant nebo konsonantická skupina předcházející nukleus (např. *sjezd*). Slabičná **koda** je souhláska nebo souhlásková skupina, která stojí za nukleem a slabiku uzavírá (např. *sjezd*). Pretura a koda jsou části, které mohou ve slabice chybět.

Popisuje-li se slabika (SL) jako hierarchicky strukturovaná jednotka, obvykle se nejprve oddělí pretura (P) od hlavní části slabiky, kterou zde budeme nazývat „základ“ (anglický termín „rytme“), v druhém stupni se pak základ rozdělí na nukleus (N) a kodu (C).

Např.:

1.3 Některé typy slabičných struktur

Podrobnější klasifikace slabičných typů se zakládá obvykle na tom, jak jsou obsazeny jednotlivé části slabiky.

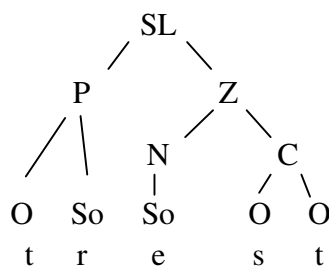
1.31 Otevřená a zavřená slabika

Časté je zejména rozlišování **otevřených** a **zavřených** slabik. Jeho podstatou je přítomnost nebo nepřítomnost kody ve slabice. Slabiky bez kody jsou „otevřené“, slabiky „zavřené“ kodu mají. Přitom nezáleží na tom, jaká hláska tvoří nukleus, zda vokál, nebo slabikotvorný konsonant. Např. první slabiky ve slovech *va-na*, *ví-na*, *o-na* jsou otevřené, první slabiky ve slovech *vel-ký*, *vln-ka*, *os-mý* jsou zavřené.

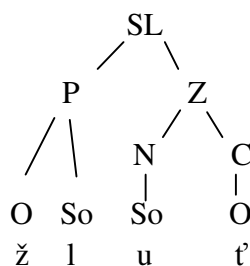
1.32 Tzv. pobočná slabika

Další rozdíly ve stavbě slabiky se objeví, sledujeme-li rozložení sonority. V následujících příkladech je označeno obsazení jednotlivých částí slabiky podle toho, zda jde o hlásky sonorní, tónové (So - tj. vokály a sonorní konsonanty) nebo nesonorní (O - obstruenty, šumové konsonanty).

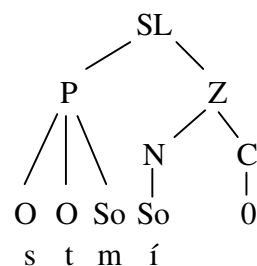
a) *trest*

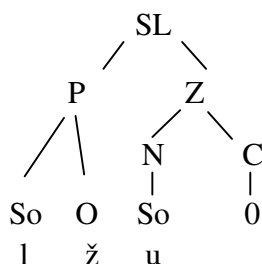
žlut'

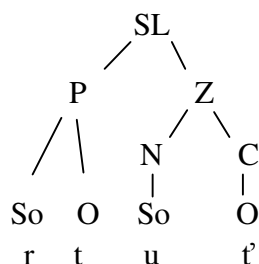
ztmí-vá se (1.sl.)

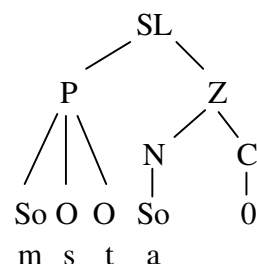
b) *lžu*

rtuť

msta

Příklady typu (a) ukazují obvyklé uspořádání, při němž sonorní hlásky stojí ve slabice vedle sebe a vytvářejí jediné tónové centrum. V příkladech (b) je sonorní konsonant od vokálu tvořícího nukleus oddělen nesonorní souhláskou. V jedné slabice tak vznikají dvě oddělené části s tónovou charakteristikou. Vedlejší sonorní vrchol tvořený sonorním konsonantem bývá označován termínem **pobočná slabika**.

1.4 Slabika v češtině

Čeština patří k jazykům, v nichž si slabika v řeči dosti stabilně uchovává svůj lineární rozměr a tím se prosazuje jako základ rytmické stavby. Ve standardní podobě řeči je trvání slabiky relativně málo ovlivněno délkou nadřazené jednotky, tj. mluvnického taktu.

Podobně zůstává relativně stabilní i charakter vazeb mezi hláskami, které slabiku tvoří. Např. připojení souhlásky k předcházející samohlásce je téměř nezávislé na délce samohlásky, vazby mezi souhláskami v souhláskových skupinách uvnitř slabiky a mezi slabikami často nelze objektivně rozlišit.

1.41 Nukleus

a) Slabičný vrchol tvoří v češtině všechny **samohlásky**, krátké, dlouhé i diftongy. Jejich výskyt v hláskovém řetězu je jednoznačným příznakem přítomnosti slabiky.

b) Kromě toho mohou ve funkci slabičného vrcholu vystupovat i některé **sonory**. Určujícím předpokladem je uspořádání hláskového řetězu. V plné šíři se tyto distribuční podmínky uplatňují u hlásek [r], [l].

c) Sonory [r], [l] jsou slabičným vrcholem uvnitř slova v pozici mezi nejméně dvěma souhláskami, na konci slova po nejméně jedné souhlásce. Slova typu *vlna*, *prsty*, *vedl*, *bratr* atd. jsou pocíťována jako dvouslabičná.

d) Sonora [m] je slabičným vrcholem za týchž zvukových podmínek ve dvou konkrétních kmenech: v číslovkách *sedm*, *osm* a ve slovech od nich odvozených.

e) Další nosová sonora [n] se v témž hláskovém okolí objevuje jako nositel slabičnosti za dvou okolností: mimo rámec spisovného standardu někdy nahrazuje hlásku [m], srov. běžné moravské formy [sed_n], [sed_ndesa:t] atd. Důležitější je použití [n] ve slovní zásobě přejatých slov, konkrétně při výslovnosti cizích jmen. Standardní je např. výslovnost jmen *Seton*, *Watson*, *Eden* jako [si:t_n], [vots_n], [i:d_n] atd.

f) Přítomnost slabikotvorných sonor [r], [l] je jedním ze znaků diferencujících nářečí. V některých oblastech je slabikotvorná funkce souhlásek omezena.

1.42 Hranice mezi slabikami

Povědomí běžného uživatele jazyka o místě mezislabičné hranice v řadě případů kolísá. Hodnocení ovlivňují faktory jednak zvukové, jednak strukturní povahy.

Shrňme základní tendence, které se v umisťování mezislabičné hranice prosazují:

(1) Obecně platná je tendence k tvoření slabik typu KV, která patrně patří k univerzálním vlastnostem jazykové stavby.

Jako v řadě jazyků, také v češtině znamená výskyt konsonantu mezi dvěma vokály zřetelný signál mezislabičné hranice, přičemž tento konsonant představuje preturu druhé slabiky. V souhláskové skupině mezi samohláskami nejméně jedna souhláska tvoří preturu druhé slabiky.

Tuto tendenci patrně v češtině další faktory neovlivní, jak ukazují následující příklady, v nichž je slabičné členění pro uživatele jazyka jednoznačné, a to bez ohledu na morfológickou stavbu: *le-tec*, *no-vi-ny*, *za-my-ká*, *ro-zu-mí*, *ro-ze-be-řeš*. Příznačné je zacházení s předponami končícími konsonantem, následuje-li vokál, např. *rozuzlení*, *bezohlednost*, *bezuzdný* atd. Není-li na morfológickém švu vysloven ráz, tj. není-li doplněn další konsonantický segment, je slabičné členění jednoznačně přizpůsobeno uvedené tendenci, tedy např. *be-zo-hled-ně*, *ro-zu-zle-ní* atd.

(2) U skupiny dvou konsonantů mezi vokály působí dosti silná tendence položit slabičný šev mezi konsonanty. Ve výše použitém příkladu zjistíme často také členění *ro-zuz-le-ní*.

(3) Morfológický šev rozhoduje o slabičném členění v případě, že je pro uživatele jazyka dostatečně zřetelný. Tato podmíněčnost vede ke kolísání v hodnocení jak mezi mluvčími, tak mezi jednotlivými typy slov. Např. zřetelně pociťovaná záporová předpona *ne-* je většinou oddělena jako samostatná slabika: *ne-pla-kat*, *ne-stra-tit*, *ne-sla-dit*. Některé jiné předpony takto autonomní nebývají. Kolísání snadno vzniká, jsou-li tendence (2) a (3) v rozporu, srov. např. *roz-ta-vit* i *ro-zta-vit*, *roz-to-čit* i *ro-zto-čit*, *pos-ta-vit* i *pos-ta-vit*, *vez-me* i *vez-me*, *brat-ři* i *bra-tři* atd.

1.43 Délka pretury a kody

Jako krajní délka pretury uvnitř slova se pro češtinu uvádí skupina čtyř konsonantů (např. *vztlak*, *vzplane*, *vstříc*, *pštros*), pro kodu je to skupina tří konsonantů (např. *zábst*, gen. pl. *pomst*, *verst*).

1.44 Neslabičné předložky

Neslabičné předložky *v*, *k*, *s*, *z* tvoří součást pretury následujícího slova, nejsou-li ovšem vokalizovány, tj. doplněny na samostatnou slabiku (např. *ke stolu*). Vazba neslabičných předložek se souhláskovou skupinou na začátku jména je jednou z příčin dosti vysoké frekvence dlouhých slabičných pretur v češtině, např. [kstvoření:], [svlastnostmi], [kfsplanuťi:] atd.

Zvláštní slabičný typ vzniká při spojení neslabičných předložek se slovem začínajícím samohláskou. Spisovný standard požaduje použití rázu. V tom případě vzniká slabika s dvoučlennou preturou, ráz tvoří její druhý člen, např. [kʔoku], [sʔulice] atd. Při výslovnosti bez rázu se neslabičná předložka váže se samohláskou v podobě slabiky KV, např. [koku], [sulice] atd.

2 Mluvní takt

(využití zvukových vlastností na strukturní úrovni slova)

2.1 Mluvní takt a slovní přízvuk v češtině

Mluvní takt (stress group, *přízvukový takt*, *zvukové slovo*) je zvuková jednotka s těsnou vazbou ke slovu. Výzkum zvukových vlastností této jednotky přinesl četná nová zjištění, která vyžadují modifikaci tradičních představ.

2.11 Struktura

Mluvní takt je vymezen jako **skupina slabik s jedním slovním přízvukem**.

Slovní přízvuk v češtině je charakterizován jako **pevný, iniciální**. Je nutno ho chápat především jako strukturní pojem, který v běžném projevu většinou nemá podobu reálné zvukové prominence na slabice.

Hranice mluvního taktu je vždy hranicí slova. Hranice slova nemusí být hranicí taktu. Rozdíly v segmentaci na slova a takty způsobují slova jednoslabičná, která zůstávají samostatnými takty zřídka.

Převažující shoda hranice taktu a slova přispívá k tomu, že tato zvuková jednotka má oporu v povědomí běžného uživatele jazyka.

2.12 Zvuková charakteristika

Dlouhodobý výzkum ukázal, že při analýzách reálných zvukových textů nelze najít nějaké relativně pravidelné vlastnosti v hodnotách fyzikálních veličin *výška, síla*, případně *trvání*, vázaných k první slabice taktu, ať už samotných, nebo v relaci k slabikám bezprostředně sousedním. Tradiční představa taktu založená na opakujiícím se výskytu prominence tak nemá v češtině reálnou oporu ve zvukové matérii.

Vhodnější je činit východiskem analýzy samu segmentaci na takty jakožto lineární jednotky charakterizované průběhem zvukových kvalit po celé jejich délce. Mluvní takt lze v češtině charakterizovat jako lineární jednotku s vnitřní kohezí. Relevantní vlastností je zejména kontura F0 (viz 3.4). Podíl může mít i rozdíl v trvání segmentů sousedících jednotek.

Výzkum také ukazuje, že vliv na percepční určení taktu jako jednotky může mít delší zvukový kontext. Směrodatné jsou zejména výraznost a typ melodické kontury v sousedních taktech.

2.2 Segmentace textu

(v příkladech / označuje hranici taktu, tučně je vyznačen nukleus tzv. přízvučné slabiky).

2.21 Typy taktů

Vedle sebe stojící víceslabičná slova tvoří samostatné takty. (Př. *Zítra / přijedeme / domů / později.)*

Jednoslabičné slovo může zůstat přízvučné a stává se samostatným taktem. Bývá tomu v koncové pozici v úseku. (Př. *Zítra / přijede / domů / sám.)*

Jednoslabičné slovo se často váže do jednoho taktu se slovem předcházejícím. Může se tak připojit i více jednoslabičných slov za sebou. (Př. *Zítrasetam / pojede / podívat).*

Jednoslabičné slovo se může vázat k následujícímu taktu jako nepřízvučná předdrážka (anakruze, označujeme _). (Př. *Přišel / pozdě / a_ anise / neomluvil.)*

Jednoslabičné slovo se může spojit do taktu se sousedním slovem a stát se první slabikou taktu. Tato varianta je kodifikována jako základní standard u jednoslabičných pravých předložek (*na, nad, pod, u, za, před, do, ve, při, přes, se, ze, o*). Vyskytuje se však i v jiných spojeních.

Př. *Zítra / pojedou / sevšemi / dětmi / navýlet / doPrahy. (závazně)*

Přece / oznámil, / žepřijede / později. (fakultativně)

2.22 Délka taktu

Největší četnost mají dvou- a tříslabičné takty, následují takty jedno- a čtyřtaktové. Při připojování monosylab nepřesáhne délka výsledného taktu obvykle 6 slabik.

Př. *Odpolednesemuž / nepojedeme. Odpoledne / semuž / nepojedeme.*

Odpoledne / semsnaduž / nepojedeme. Odpolednesem / snaduž / nepojedeme.

2.3 Rytmus řeči

Sousedící takty různé délky v češtině své trvání vzájemně nevyrovnávají, nebo jen nepodstatně. Trvání taktu závisí především na počtu slabik, trvání slabiky závisí především na počtu segmentů. Pro pocit podobnosti rytmických jednotek je určující počet slabik, nikoli jejich reálné trvání nebo interval mezi tzv. přízvuknými slabikami. Převažuje tzv. **princip izosylabický** (syllable-timed). Tím se čeština liší např. od angličtiny a některých dalších jazyků, v nichž je vyrovnávání intervalu mezi přízvuknými vrcholy součástí rytmické charakteristiky (tzv. **princip izochronní**, stress-timed).

2.4 Jednotlivosti mimo standard

Spojení jednoslabičných předložek s následujícím jménem (zejména zájmenem a substantivem) je v běžné komunikaci spontánně dodržováno. V čteném projevu a v jazykově složitém výkladu se předložky často stávají předrážkami, zejména u méně schopných mluvčích. Časté opakování nepřízvukné předložky je pocíťováno jako snížení stylu a nepřipravenost mluvčího.

Jako individuální způsob řeči se objevují poruchy stabilního slabičného tempa, nejčastěji zrychlováním a zpomalováním v taktech různé délky nebo v závislosti na nádechu. Zrychlování má za následek ztrátu přehledu o počtu slabik a snižuje srozumitelnost. Tento způsob se pocíťuje jako výrazné snížení stylu a nedostatečnost mluvčího.

2.5 Melodická kontura taktu

Průběh melodie je v běžném mluveném projevu základní zvukovou charakteristikou taktu (zvukového slova). Teprve při vědomém zdůrazňování se častěji projeví i zesílení první slabiky.

Výzkum ukázal, že variabilita melodie v taktech je značná, má však omezení. Některé kontury jsou signálem toho, že řetěz slabik tvoří uzavřenou jednotku, jiné takovou možnost oslabují (viz výklad v 3.2). Základní tendence melodické podoby taktů pro potřeby elementárního popisu je třeba formulovat na pozadí umístění taktu v promluvovém úseku.

(V příkladech nahrazujeme grafické zobrazení často užívaným dvoupísmenným kódem H = vysoký tón (high), L = nízký tón (low), jehož pomocí zde naznačujeme směr pohybu melodie v každém taktu.)

a) Takty v iniciální nebo mediální pozici v úseku, tedy v libovolné pozici mimo melodém (výklad termínu viz kap. 4.1), nesou v neutrálním projevu často jednu z následujících tří variant průběhu F0: konturu **lineárně klesavou**, **lineárně stoupavou** nebo **rovnou**.

/ L H / / H L / / H = / , / L = /

Při analýze čtených textů lze vysledovat určité preference ve využívání jednotlivých variant pro určitou pozici, přičemž často záleží na počtu taktů v promluvovém úseku. Registrujeme např. vyšší četnost stoupavé kontury v iniciální pozici či rovné kontury na druhé nebo třetí pozici mediální, je-li úsek čtyřtaktový atd.

b) Takt může mít také konturu **stoupavo-klesavou**.

/ LHL /

— — —

Vzestup bývá na druhé slabice taktu, ne však výlučně. U delšího slova může po průběžném stoupání následovat mírný pokles na konci taktu. Zdá se, že tento průběh mají především takty složené z více slov.

Stoupavo-klesavá kontura F0 jakožto podoba taktu může být snadno pocíťována jako projev expresivního modu řeči. O tom, zda je, nebo není pro posluchače ještě neutrální, záleží na výraznosti výškového intervalu a také na pozici v úseku. Je také třeba brát v úvahu, že stoupavo-klesavá kontura se objevuje i na rovině větné jako jedna z variant melodému, případně jako prostředek větného zdůraznění slova. V rámci strukturního popisu je třeba zachovat rozdíl hierarchicky odlišných rovin, při analýze reálných textů však nutně nacházíme přechodové případy.

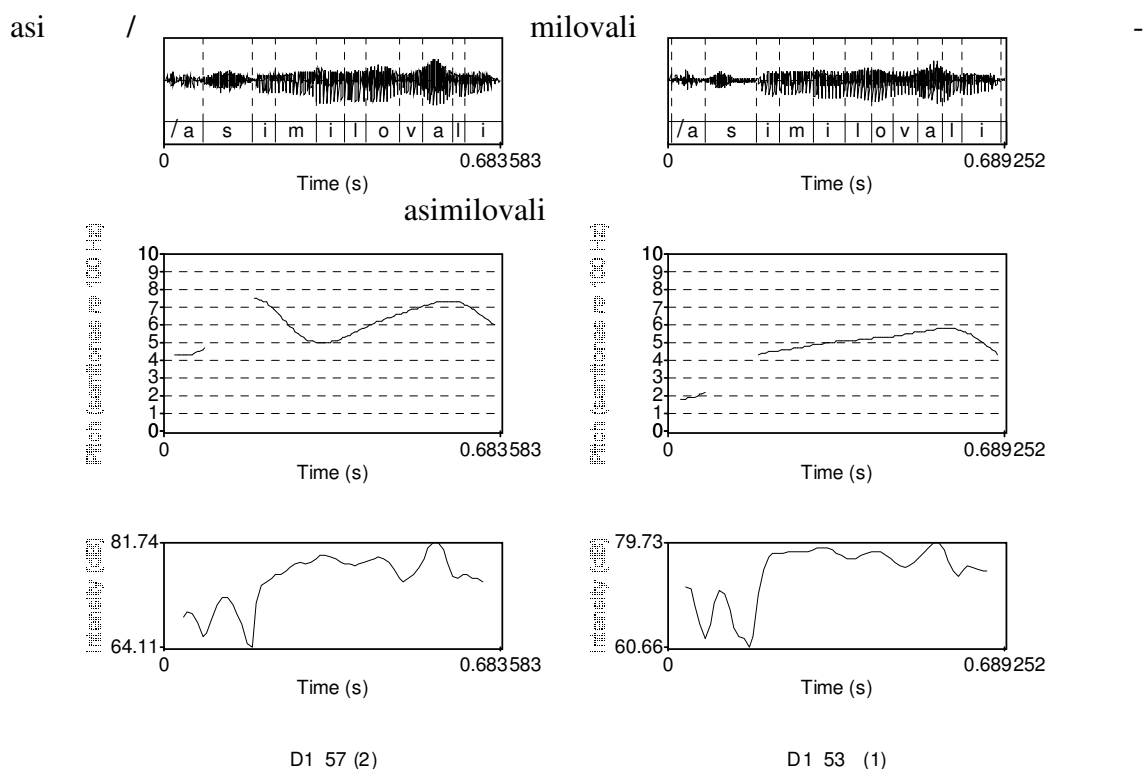
c) V žádné pozici s výjimkou melodému není v češtině obvyklou podobou taktu kontura klesavo-stoupavá. Výskyt klesavo-stoupavého průběhu F0 v řetězu slabik evokuje mezislovní předěl uvnitř tohoto řetězu.

/ HLH /

— — — → — — | — nebo — | —

Testy zaměřené na percepční hodnocení dvojznačných slabičných sekvencí, v nichž o významu rozhoduje segmentace na takty (např. *proti / vnějším x protivnějším*), ukázaly, že tato kontura je silným zvukovým prostředkem negativně ovlivňujícím kohezi taktu.

Tab. 1 ukazuje příklad řešení takové dvojznačné sekvence s odlišnou konturou F0 (vždy záznam zvuku, průběh melodie a průběh dynamiky). V levé polovině je uvedena varianta, která byla hodnocena posluchači se shodou nad 75 % jako 2 takty, pod číslem (2). V pravé polovině je varianta hodnocená jako 1 takt, označena (1). Dvojice pochází z řeči téhož mluvčího; průběh F0 na ose y je uveden v semitónech, průběh intenzity v dB; analýza pomocí programu Praat 4.2.04.

Tab.1: Příklad kontury podporující členění textu v tabulce vlevo (2)
Příklad kontury podporující kohezi taktu v tabulce vpravo (1)

3 Promluvo­vý úsek

(využití zvukových vlastností na strukturní úrovni větné fráze)

3.1 Základní charakteristika

Promluvo­vý úsek je lineární jednotka souvislé řeči nadřazená taktu. V češtině je – podobně jako přízvukový takt – nejen jednotkou teoretického popisu, ale reálnou jednotkou řeči, kterou uživatel jazyka vnímá. Je to jednotka primárně **zvuková**. Její existence závisí především na **intonačním** průběhu řeči. Je patrně hierarchicky nejvyšší jednotkou, v níž se spontánně uplatňují rytmické vlastnosti řeči.

Z hlediska jazykové stavby je promluvo­vý úsek jednotkou v podstatě fakultativní. Je-li ho však v projevu použito, stává se v řadě případů prostředkem, který rozhoduje o významu dané výpovědi. Na druhé straně jazykové vlastnosti textu motivují a ovlivňují podobu členění na promluvo­vé úseky. V češtině se přitom prosazuje především vliv syntaktické stavby.

3.2 Zvuková charakteristika promluvo­vého úseku

3.2.1 Percepční základ

Z hlediska posluchače si lze promluvo­vý úsek představit jako **skupinu taktů, které jsou svým intonačním průběhem vázány do určitého celku**. Posluchač má pocit, že mluvčí vytvořil tento úsek řeči jakoby „jedním tahem“. Tato z hlediska objektivního popisu vágní charakteristika vede v praxi k relativně vysoké shodě posluchačů při určování promluvo­vých úseků v reálném textu. Promluvo­vý úsek jako zvuková jednotka je pro posluchače často výraznější než přízvukový takt.

3.2.2 Zvukové signály hranice úseku

a) Nejsilnějším podnětem k určení meziúsekové hranice je pro běžného posluchače komplex tvořený pauzou a charakteristickým melodickým průběhem. Jsou to především varianty neukončujícího melodému (viz dále kapitola 4), případně některé konkluzivní kadence (viz dále kapitola 4).

b) Melodické polokadence postačují i bez pauzy ke vzniku úsekového předělu, jsou-li zřetelné.

c) Další zvukové charakteristiky se jako hlavní prostředek pro vznik úseku prosazují méně výrazně a je třeba s nimi počítat především v různých kombinacích.

3.2.3 Délka textu a rozměr úseku

Podstatnou podmínkou k tomu, aby vznikla samostatná intonační jednotka mezi taktem a ukončenou výpovědí, je dostatečná délka textu. Je to kvalita v mnoha směrech určující a zřejmě patří k obecným vlastnostem řeči, protože fakta zjištěná v různých jazycích jsou podobná.

Promluvo­vý úsek tvoří obvykle řetěz několika taktů. Optimum a zároveň průměr u čtených textů má v češtině rozměr 2-4 takty. Členění na jednotaktové úseky vede k rozpadu souvislosti textu. Delší výpověď bez členění na úseky je nepřehledná.

3.3 Motivace úsekového členění ze strany textu

Zvukové členění řeči na promluvo­vé úseky má volnější vztah k nezvukovým složkám jazyka, než je tomu u taktu nebo ukončené výpovědi jakožto zvukové

jednotky. Takt se váže ke slovu, zvukový celek výpovědi ke gramatické větě. Promluvový úsek nemá takto přímý vztah k žádné nezvukové jednotce jazykové stavby. Případy, kdy je umístění hranice mezi úseky ve zvukové realizaci textu nezbytné, nebo naopak vyloučeno, jsou v reálném textu v menšině (viz kap. 3.32). Promluvový úsek kromě toho představuje střední člen v hierarchii zvukových jednotek: Takt a ukončená výpověď mohou tvořit krajní varianty jeho realizace.

3.31 Působení syntaktické stavby věty

Základem je skutečnost, že slova následující za sebou v textu jsou syntakticky různě těsně vázána. Např. spojení slov uvnitř tzv. rozvitého větného členu představuje těsnější spojení než jeho připojení k dalším částem věty (*Chlapec x uviděl x velký + dům*).

Je-li tato „nerovnováha“ v hloubce syntaktických předělů rozložena tak, že vznikají celky vhodného rozměru, představuje pozitivní tendenci k vytvoření intonačního úseku (*Malý chlapec // konečně uviděl // velký dům*). Naopak negativní vliv má výskyt několika stejně těsných spojení za sebou (*Toho dne // přišla najednou revize z Prahy na poštu // a našla...*).

3.32 Závazné užití úsekových předělů

Rozčlenění textu na promluvové úseky může být někdy jediným prostředkem, který určuje význam textu. Umístění předělu rozhoduje o tom, jakým způsobem se vytvářejí v povědomí posluchače větné dvojice. Nejznámějším případem je rozdíl těsného a volného přívlastku, který je zachycen i v interpunkci. Není to však typ jediný. Místo určujícího předělu je v následujících příkladech označeno (?).

Př. (1) Stála tu největší (?) správní budova.

Př. (2) Došlo k rozepři mezi mým otcem (?) a jeho přítelem Janem (?) a mou mladší tetou.

Př. (3) Sešli se k poradě (?) o výchovných problémech (?) s novými zaměstnanci.

V psaném textu je v příkladu (1) rozhodující interpunkce, příklady (2) a (3) zůstávají dvojnásobné. Ve zvukové realizaci se řídí posluchač podle úsekového členění.

3.4 Promluvový úsek a větný přízvuk

3.41 Zvuková a významová prominence

V souvislé linii promluvy může dojít různým způsobem k vytčení slova (taktu). Z nezvukových prostředků je v češtině časté zejména použití slovosledu (př. (1)b,c) a lexikálních prostředků (př. (1)d). Zvuková prominence na takto zdůrazněných slovech je pouze fakultativní.

Př. (1)a: Pojd'te se sem podívat (bez zdůraznění). 1b: Pojd'te se podívat **sem** 1c: **Sem** se pojd'te podívat 1d: Pojd'te se *alespoň* **sem** podívat

Nejčastější formou zdůraznění slova v řeči je však patrně prominence tvořená zvukovými prostředky, tzv. *větný přízvuk*. Pokusy o objektivní popis větného přízvuku v reálných textech se však setkává s nesnázemi, v češtině stejně jako v jiných jazycích. Motivace k použití přízvuku na straně mluvčího a hodnocení platnosti realizovaného přízvuku na straně posluchače vzájemně korespondují jen částečně.

3.42 Zvuková prominence s kontextovou platností (úzký fokus, intonační anafora)

Za určitých podmínek může být reálná zvuková prominence v promluvovém úseku prostředkem pro odkazování do kontextu předcházejícího nebo následujícího, tj. prostředkem pro vyjádření tzv. úzkého *fokusu*. Použitím zvukové prominence je výpověď nebo její část prezentována jako součást kontextu (v dále uvedených příkladech je kontextová prominence označena tučně, v koncovém postavení kapitálkami).

Tento typ větné prominence (známý v řadě jazyků) je možno považovat za funkční prostředek. Vazba mezi zvukovou formou a prostředkovaným komunikačním účinkem je dostatečně těsná, aby ji bylo možno ověřit percepčními testy se statisticky relevantním výsledkem. Také naopak, při neadekvátním uplatnění zvukové formy vzniká komunikační chyba.

Ve funkci kontextového fokusu je hodnocena zvuková prominence zejména tehdy, je-li jediná v promluvovém úseku a nestojí v koncové pozici. V koncové pozici je třeba zvlášť výrazné zvukové podoby prominence, aby tato funkce vznikla (viz 4.22).

Př. Více vrcholů nebo nevýrazný vrchol koncový: výpověď bez informace o kontextu.

V sobotu bylo velmi teplo.

Umístění jediného vrcholu naznačuje téma předcházejícího kontextu:

*V sobotu bylo **velmi** teplo.* (např. téma: změny teploty)

*V sobotu **bylo** velmi teplo.* (např. téma: ano, či ne)

***V sobotu** bylo velmi teplo.* (např. téma: kdy ano)

*V sobotu bylo velmi **TEPLO**.* (např. téma: teplo, ale nikoli sluneční žár)

Použití intonační kontury, která je vnímána jako fokus s kontextovou platností, se řídí závazně významem textu.

Př.

a) *To byly nejnovější informace z regionů. A ještě jednu **POZVÁNKU**: V pondělí začíná....*

b) *Od pátku do neděle se v Kolíně koná festival dechové hudby. V sobotu se přijedte podívat do Olomouce na výstavu květin. A ještě **jednu** pozvánku: V pondělí začíná....*

V obou kontextech je použití prominence ve funkci fokusu závazné.

3.43 Vytýkání do kontrastu

Variantu kontextové motivace pro realizaci přízvuku představuje vytýkání do kontrastu. Často vznikají úseky s více než jedním přízvukovým vrcholem.

Př. ***Jeden** cestoval **vlakem** // **druhý** přijel **na kole** // **třetí** dokonce přiletěl vlastní **helikoptérou** //*

Tendence k použití přízvuku je silnější, naznačuje-li srovnání nebo kontrast nějaký lexikální prostředek, např. *lépe, více - než, čím - tím, nikoli - nýbrž* ap.

4. Věta a větná melodie

Čeština patří k jazykům, v nichž má věta také stabilní zvukovou charakteristiku a představuje zvukovou jednotkou. Rozhodující zvukovou kvalitou je průběh melodie, především terminální intonační kontura, tj. melodická kontura na konci výpovědi.

Termíny **melodém** a **kadence** a diferencujeme v dalším popisu takto: Termínu *melodém* užíváme pro základní typ melodického průběhu určený na základě jeho větně modalitní funkce, tedy pro soubor melodických schémat, která se v jazyce uplatňují ve stejném typu vět. Termín *kadence* ponecháváme pro tato melodická schémata sama.

4.1 Melodémy v češtině

4.11 Druhy funkčního využití větné melodie

Na strukturní úrovni věty se stabilizované melodické kadence v češtině uplatňují při vyjádření tří funkčních protikladů:

- a) Odlišují ukončenou a neukončenou výpověď.
- b) V systému ukončených výpovědí odlišují jako jediný prostředek jisté výpovědní typy.
- c) Odlišují neutrální intelektuální výpověď od výpovědi citově zabarvené, expresivní ap.

Systém melodických kadencí používaný v dosavadním popisu je budován pro oblast intelektuální výpovědi, tj. postihuje problematiku (a) a (b). Z intonačních forem pro vyjádření emocionálních postojů mluvčího jsou zatím zachyceny jen některé jednotlivé modifikace.

4.12 Základní melodémy

Jako prostředek pro vyjádření uvedených protikladů se stabilizovaly tři základní melodémy:

- a) **Melodém ukončující klesavý (M1)** se používá jako základní forma vět **oznamovacích, rozkazovacích a doplňovacích otázek** (tj. otázek obsahujících tázací zájmeno nebo příslovce).

Je to nejvíce rozšířený melodém, který zahrnuje řadu melodických kadencí. Jednotlivé typy vět, v nichž se melodému užívá, nejsou dále rozlišeny, lze pouze předpokládat různou frekvenci v použití jednotlivých kadencí. Např. ve větách rozkazovacích se objevují častěji příznakové kadence než ve větách oznamovacích ap.

- b) **Melodém ukončující stoupavý (M2)** se používá jako základní forma **zjišťovacích otázek** (tj. otázek, na něž čekáme odpověď ano-ne). Zjišťovací otázky mají v češtině stejnou gramatickou stavbu jako oznamovací věty. Použití vhodného melodému je jediným prostředkem, který oba větné typy rozlišuje, a je tedy **fonologicky funkční** (*Přijedou.* → M1 vs. *Přijedou?* → M2). Zvuková podoba kadencí, které stoupavý melodém tvoří, je proto stabilní a nejvíce vyhraněná.

- c) **Melodém neukončující (M3)** se používá na konci vět nebo samostatných větných členů uvnitř větných celků. Naznačuje, že větný celek **pokračuje**.

Tento melodém zahrnuje opět větší počet kadencí. Ve své zvukové charakteristice je nejvíce neurčitý. Málo vyhraněná je především diferenciací některých kadencí tohoto melodému a některých kadencí klesavého melodému (M1). V reálné řeči, zejména ve spontánním mluveném projevu, je ovšem ukončenost nebo neukončenost výpovědi často sporná už z hlediska intence mluvčího.

4.13 Délka a místo melodické kadence ve výpovědi

Kadence je abstraktní schéma průběhu melodie a tvoří ji určitý sled výškových změn, jejichž počet a směr je závazný.

Kadence ve funkci melodému zabírá obvykle jen část výpovědi. Určující pro její začátek je takt, který může dostat větný přízvuk jako poslední ve větném celku (u melodému M1 a M2) *nebo* v jeho nekoncové samostatné části, tj. v nekoncovém promluvovém úseku (u melodému M3). Od tohoto taktu váže kadence melodický průběh slabik až do konce úseku (tj. u melodému M1 a M2 do konce výpovědi). Délka kadence je tedy proměnlivá: standardní melodický průběh se rozkládá na jednotlivé slabiky podle toho, jaký úsek výpovědi kadence zasahuje.

Melodém M1 a M2 se nejčastěji realizuje na posledním taktu výpovědi, melodém M3 na posledním taktu nekoncového úseku. V případě, že poslední větný přízvuk stojí na jiném než na posledním taktu, začíná kadence na něm a váže všechny takty další, opět do konce výpovědi u melodému M1 a M2 a do konce úseku u melodému M3 (příklady viz dále). To se stává především při použití kontextového přízvuku tematického. Typ melodému se ovšem nemění, je jednoznačně závislý na typu věty.

4.2 Melodém ukončující klesavý (M1)

4.21 Popis

Určujícím příznakem tohoto melodému je pokles melodie od přízvukné slabiky taktu, od něhož začíná, do konce výpovědi. Průběh klesání bývá postupný, zejména je-li nositelem melodému větší počet slabik, ať už jeden delší takt, nebo více taktů. Častý je pokles k dolní hlasové hranici mluvčího.

V příkladech je schematicky zobrazena vždy jen kadence reprezentující melodém, předcházející část věty je ponechávána „rovná“. Uvedeny jsou varianty s různým počtem slabik v kadenci. Tvar kadence souhlasí s Danešovou charakteristikou pomocí čtyřstupňového schématu a jeho číslicového zápisu. Číslo 1 označuje nejvyšší, číslo 4 nejnižší úroveň melodie. Značka * označuje slabiku, kterou kadence začíná (tedy „přízvuknou“ slabiku taktu), závorka označuje slabiku předcházející.

M1-1: konkluzivní kadence

bezpříznaková

schéma: (2) - *3 - 4

(3) - *4 - 4

M1-2: konkluzivní kadence

příznaková

Schéma : (3) - *2 - 4

(2) - *1 - 4

(2) - *1 - 3

a) *Přišel *sám.*

1
2Přišel*sá.....
3*sáPřišel.....
4ám.....ám.....

b) *Přišel *pozdě.*

1
2Přišel*poz.....
3*pozPřišel.....
4dě.....dě.....

c) *Přijďte *později!*

1 ..Přijďte	
2 *poz	*poz.....
3dě	Přijďte.....dě.....
4ji.....	ji.....

d) *Kudy *pojedete?*

1 ..Kudy.....	*po
2 *po.....	je.....
3je	Kudy.....de.....
4dete.....	te.....

e) *Přišel *opravdu pozdě.*

1 ..Přišel.....	*o
2 *o.....	prav.....
3prav.....	Přišel.....du.....
4du pozdě....	pozdě....

4.22 Diskuse

V platnosti melodému M1 je rozšířena ještě další kadence, rovněž příznaková (M1-3). Vzniká na taktech nejméně tříslabičných a od ostatních forem se odlišuje stoupavo-klesavým průběhem melodie v rámci taktu. Přízvučná slabika leží přibližně v úrovni předcházejícího textu, následuje stoupnutí a pak opět pokles charakteristický pro všechny kadence melodému M1.

Tuto kadenci popisuje Petřík pod názvem "středočeské vytýkání" (1938), vícekrát se jí zabývá Romportl (1951, 1954), Daneš ji rovněž připomíná, do svého systému ji však nezařazuje, poněvadž "se nevyskytuje ve větách citově neutrálních a není to jev plně spisovný" (1957, s.48).

V současné češtině je to kadence velmi častá, nejen v projevech spontánně mluvených, ale i čtených a její použití není omezeno jen na mluvčí ze středních Čech. Běžná je především při postavení melodému na posledním taktu výpovědi, je-li současně tento takt nositelem významového přízvuku. Posluchač tuto kadenci interpretuje především jako zdůraznění obsahu, podobně jako je tomu u kadence M1-2. Je to zároveň kontura, která je schopna realizovat kontextový přízvuk na posledním taktu výpovědi. Zdá se, že eventuální dojem emocionality je dnes podmíněn spíše velikostí výškového intervalu než stoupavo-klesavým tvarem melodie.

Pro tuto formu klesavého melodému M-1 se často užívá označení kadence důrazová.

M1-3: příznaková kadence důrazová

schéma: (2) - *3 - 2 - 4
(2) - *2 - 1 - 4 atd.

a) *Přijeli přece až *z Bratislavy.*

1 ..Přijeli.....	
2přece až.....ti	
3 *z Brasla	
4vy.....	

b) *Dnes byli *v Bratislavě.*

1 ...Dnesti.....	
2 byli... *v Bra.....	
3sla	
4vě.....	

4.3 Melodém ukončující stoupavý (M2)

4.31 Popis

Jak bylo řečeno, tento melodém je v češtině jediným prostředkem pro odlišení zjišťovací otázky od oznamovací věty a jeho tvar je značně stabilní. Ve spisovném standardu ho reprezentují dvě různé kadence, které se však liší teprve u taktů nejméně tříslabičných. Pro obě kadence je charakteristický jeden výrazný melodický krok směrem vzhůru (nikoli postupné stoupání za sebou následujících slabik, jaké nacházíme v některých jiných jazycích).

Rozdíl kadencí spočívá v tom, která slabika taktu se zvyšuje. U tzv. **antikadence stoupavé** (termín Danešův) je to slabika **poslední**, u **antikadence stoupavě-klesavé první slabika po přízvuku**. Použití obou typů se dnes obecně považuje za rovnocenné.

M2-1: antikadence stoupavá

schéma: *4 - 4.- 2

*4 - 4 - 1

M2-2: antikadence

stoupavě-klesavá

schéma: *4 - 1 - (1) -2

a) *Přišel *sám?*

- 1
- 2Přišelám.....
- 3
- 4 *sá

b) *Přišel *pozdě?*

- 1
- 2Přišeldě
- 3
- 4 *poz

c) *Přišel *později?*

1	dě
2 ...Přišel.....ji.....	Přišel.....ji.....
3	
4 *pozdě	*poz

d) *Přišel *naposledy?*

1	po.....
2 ...Přišel.....dy....	Přišel.....sledy.....
3	
4 *naposle	*na

e) *Přišel *opravdu pozdě?*

1	prav.....
2 ..Přišel.....dě.....	Přišel.....du pozdě.....
3	
4 *opravdu poz.....	*o

4.32 Diskuse k výběru kadencí M2

Tendenci k použití té nebo oné kadence melodému M2 nelze přesně vymezit. Do určité míry se jejich rozdíl projevuje jako rozdíl oblastní. B. Hála konstatuje (Hála, 1962), že antikadence stoupavě-klesavá je častější v Čechách, antikadence stoupavá pak na Moravě. Podobnou zmínku najdeme i v MČ (s. 86). V reálných textech však nezdědka nacházíme obě formy v projevu téhož mluvčího.

Současné výzkumy zaměřené na ověření citlivosti posluchače k oběma variantám při identifikaci melodému M2 naznačují jisté rozdíly v závislosti na nářečním původu percipienta.

4.33 Další formy melodému M2

Vedle kadencí, které jsou obecně přijímány ve spisovném standardu, se mohou u všech melodémů objevit formy další, např. jako projev nářečí, vlivem slangu ap. Nápadné nářečně podmíněné odchylky označují uživatelé jazyka z jiných oblastí obvykle jako „zpívání“ („plzeňské“, „pražské“ ap.).

Příkladem může být kadence stoupavého ukončujícího melodému rozšířená v Praze a jejím okolí (M2-3). Stoupnutí, které charakterizuje kadence „otázkového“ melodému, se zde posouvá už na první slabiku taktu. Kadence nepatří ke spisovnému standardu. Posluchači odjinud ji často hodnotí jako lokální, někdy také jako formu emfatickou, případně i stylově pokleslou.

M2-3: „pražská otázka“

schéma: (4)- "1 - 2

a) *Přišel sám?*

1*sá
2ám
3
4Přišel

atd.

b) *Přišel pozdě?*

.....*poz.....
.....dě.....
.....
... Přišel

4.4 Melodém neukončující (M3)

4.41 Popis

Melodické kadence, které naznačují, že výpověď bude ještě pokračovat, tzv. polokadence v Danešově terminologii, představují méně vyhraněné a méně stabilní typy než kadence ukončující. Nejistota se týká určení různých forem neukončujícího melodému samých i odlišování těchto kadencí od forem příslušejících k jiným melodémům (zejména k M1).

Opět lze rozlišit varianty bezpříznakové a příznakové. Příznakové polokadence nesou vedle signálu pokračování výpovědi další funkce, především naznačují významovou prominenci slova.

M3-1: polokadence bezpříznaková stoupavá

schéma (α) 3 - *4 - 2

schéma (β) 4 - *3 - 2

a) *Zítra asi "přijde,/ protože...*

1...Zítra.....
2a.....jde.....
3si.....
4*při.....

...Zítra
.....a.....jde.....
.....*při
.....si.....

b) *Zítra asi "nepřijde,/ protože...*

1...Zítra.....
2a.....de.....
3si.....přij
4*ne.....

...Zítrade
.....a.....přij
.....*ne
.....si.....

M3-2: polokadence příznaková stoupavá

schéma (α) 3 - *4 - 1 - (1)

schéma (β) 4 - *1 - 1 - (1)

a) *Zítřa asi "přijde,/ protože...*

1...Zítřa..... de
2a.....
3si.....
4*přij.....

...Zítřa*přijde
.....a.....
.....
.....si.....

b) *Zítřa asi "nepřijde,/ protože...*

1...Zítřa.....přijde
2a.....
3si.....
4*ne.....

...Zítřa*nepřijde
.....a.....
.....
.....si.....

M3-3: polokadence příznaková klesavá -

schéma (α) 4 - *1 - (1) - 3

schéma (β) 4 - *2 - (2) - 4

a) *Zítřa asi "přijde,/ protože...*

1...Zítřa.....*přij.....
2a.....
3de
4si

...Zítřa
.....a.....*přij
.....
.....si.....de...

b) *Zítřa asi "nepřijde,/ protože...*

1...Zítřa.....*nepřij
2a.....
3de.....
4si

...Zítřa
.....a.....*nepřij.....
.....
.....si.....de.....

4.5 Některé zvláštní případy uplatnění melodému

Dosavadní výklad funkčního využití melodému byl založen na představě základní mluvní situace a jako příklad sloužily jednoduché věty bez dalšího kontextu. Za určitých okolností se však objevují odchylky od popsaných přímočarých vztahů mezi melodémem a typem věty. Nejčastěji jsou důsledkem větší složitosti (vícevrstevnosti) kontextu. Připomeneme dvě situace.

4.51 Ukončující melodém stoupavý v doplňovací otázce

Použití stoupavého melodému je vždy funkční. Objeví-li se v doplňovací otázce, změnila její základní platnost. Předmětem sdělení se stane kromě prvotního tázacího obsahu věty i fakt, že byla otázka položena, případně okolnosti, za kterých byla položena. Tvoří se tak opakovaná otázka (př. 1), „řečnická“ otázka (př. 2), vzniká dojem různého osobního postoje mluvčího k tématu, např. ironie, údiv (př. 3) ap.

Př. (1) A: *Potkali jsme Karla.*

B: *"Koho jste potkali?"* (= koho že jste potkali?)

Př. (2) A: *"kdo za to může?"* (= ptáte se, kdo za to může?)

Př. (3) A: *Nakonec vybrali Karla.*

B: *Koho?"* (= Cože?)

4.52 Melodémy v souvětí

a) Výpověď tvořená složeným větným celkem (souvětím) je uzavřena ukončujícím melodémem, který je umístěn (jako v jednoduché větě) na taktu s posledním větným přízvukem, tj. nejčastěji na posledním taktu výpovědi. Výběr melodému se řídí podle typu hlavní věty (jako příklad uvádíme jen variantu M2-2).

Př. (1) *Nevíš, kdy *přijede?*

Nevíš kdy je de
*při

Př. (2) *Vrátil se ještě "pro knihu, // kterou tu *zapomněl?*

Vrátil se pro knihu // po
ješ kterou mně!
tě tu *za

b) Mezi větami uvnitř větného celku se objevuje neukončující melodém M3, ovšem jen za předpokladu, že jsou dostatečně dlouhé, aby vytvořily samostatné promluvové úseky (viz př. 2). Souvětí složené z velmi krátkých vět bývá jedinou intonační jednotkou (viz př. 1).

4.53 Melodie v citově zabarvené výpovědi

Osobní postoj a různé druhy citového zaujetí mluvčího se v řeči odrážejí snadno a mají mnoho variant. Vztah mezi zvukovou formou a prostředkováným dojmem bývá jen částečně stabilní, takže hodnocení posluchače nemusí vždy souhlasit s pocitem mluvčího. Větná melodie patří mezi hlavní zvukové vlastnosti, jejichž působením si posluchač citové zabarvení projevu uvědomuje. Melodický průběh obvykle i v emocionální výpovědi respektuje základní rysy neutrálního melodického schématu, např. rozdíl stoupavého a klesavého melodému. Tento základ je pak různým způsobem modifikován. Významu přitom nabývá více různých faktorů: uplatňuje se velikost výškových kroků, jejich nápadné zvětšení nebo naopak zmenšení až k monotónnosti. Záleží na průběhu melodie v počátečních částech výpovědi, nejen v pozici melodému. Uplatňuje se kontrast za sebou následujících kadencí atd.

Z inventáře kadencí, jež byly výše popsány, se v emocionálně zabarvených větách používají více varianty příznakové. Přitom je třeba počítat s tím, že v konkrétním projevu není mezi typy projevů ostrá hranice, např. není možno vždy odlišit zdůraznění intelektuální od emocionálního.

Takovým přechodným typem je patrně kadence M1-3, která bývá v popisech zatím hodnocena většinou jako emocionální, ale přičítá se jí jen velmi neurčitá charakteristika (dle MČ: zabarvení různého druhu, radost, vychloubání, někdy pouze zájem, s. 89). Materiál ze spontánní řeči ukazuje, že hodnocení této kadence jako emocionální závisí především na dostatečné velikosti intervalu.

Specifickou kadencí, jejíž použití ve výpovědi má za následek vznik dosti konkrétního emocionálního odstínu, je tzv. **melodie varování**. Je pro ni příznačné dvojí stoupnutí uvnitř příslušné části výpovědi: stoupá nejprve první slabika po taktovém „přízvuku“, následuje pokles a znovu stoupá slabika poslední. U kratších taktů je tento průběh rozložen uvnitř slabik.

Př. (1) *Byli na to *upozornění!* Př. (2) *To musíš *sám!*

Byli na	To mu	*sá	ám
to		síš	á
*u	po		
	zor ně		
ni			

Emocionální nebo expresivní formy melodických kadencí jsou časté např. u specifické mluvní situace, kterou představuje pozdrav.

Literatura k podrobnějšímu studiu:

Daneš, Fr. (1957): *Intonace a věta ve spisovné češtině*. Academia: Praha

Hála, B. (1962): *Uvedení do fonetiky češtiny*. Praha: ČSAV

Petr, J. a kol. (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia

Palková, Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum

Romportl, M. (1973): *Základy fonetiky*. Praha: SPN